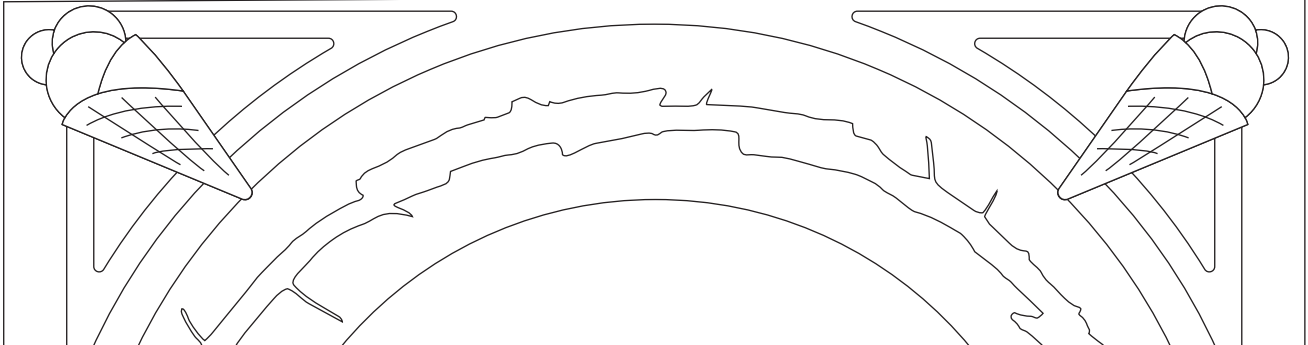




ITALIANEN IN ROTTERDAM

Verhalen over
migratie
taal en cultuur



studio Rashkov

Colofon

© 2026 vereniging Dante Alighieri Rotterdam / studio Rashkov

Omslagontwerp en vormgeving binnenwerk:
Delian Rashkov, studio Rashkov
Samenstelling en redactie: Peter Barendregt en Siebe Thissen
Druk: New Energy Printing, Vianen

ISBN 9789083649344
NUR 740

studio Rashkov
www.studiorashkov.com

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, door middel van druk, fotokopieën, geautomatiseerde gegevensbestanden of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Introductie	4
Voorwoord	7
Vengano a Rotterdam Paul van de Laar	8
Dante Alighieri: 105 jaar genieten van Italiaanse taal en cultuur in Rotterdam Hans Driever	24
<i>Orciuolo</i> : het bijzondere leven van een 600-jarige Perugiaanse apothekerspot in Rotterdam Alexandra van Dongen	36
Zanino en Lopetro, stadsschoorsteenvegers in Rotterdam Mayke Groffen en Rob Noordhoek	44
De positie van Jan Giudici in het Rotterdamse bouwvak 1770-1810 Geert H. Medema	56
1873: een Italiaanse journalist bezoekt Rotterdam Siebe Thissen	70
Italiaanse beelden in Rotterdam Vera Harmsen	78
Een Sardijnse aardbeiboom in Rotterdam-Alexander. Het verhaal van Luigi Pitzalis (1937) Daniela Tasca	90
Het Italiaanse Consulaat-Generaal in Rotterdam (1863-1998) Luigi Barone	102
‘De IJsmakers’ Ernest van der Kwast	114
Literatuur	123

Introduzione al libro Italiani a Rotterdam

Ogni storia di emigrazione è, prima di tutto, una storia di persone: di partenze, di lavoro, di sacrifici, di speranze ma anche di incontri, di integrazione e di arricchimento reciproco. La presenza italiana a Rotterdam ne è una testimonianza significativa. Nel corso del '900, ma con particolare intensità nel secondo dopoguerra, migliaia di italiani hanno contribuito, con il proprio impegno e il proprio talento, alla crescita economica, sociale e culturale della città, lasciando un'impronta che ancora oggi è parte integrante della sua identità.

Questo volume restituisce voce e memoria a quella presenza, raccontandola attraverso prospettive diverse e complementari: dalle vicende dei grandi protagonisti a quelle degli uomini e delle donne che, con il loro lavoro quotidiano, hanno contribuito a costruire il tessuto della comunità italiana nei Paesi Bassi. Ne emerge un mosaico ricco e articolato, nel quale storia, lingua, cultura e identità si intrecciano con la storia stessa di Rotterdam.

L'iniziativa della Società Dante Alighieri di Rotterdam, realizzata in occasione del suo 105° anniversario, rappresenta un importante

contributo alla valorizzazione della memoria collettiva e al rafforzamento del dialogo culturale tra Italia e Paesi Bassi. È un omaggio a una comunità che ha saputo conservare le proprie radici aprendosi al tempo stesso alla società che l'ha accolta, contribuendo in modo significativo alla vita culturale e civile di entrambi i Paesi.

Italiani a Rotterdam – Storie di migrazione, lingua e cultura non è soltanto un libro di storia. È il racconto di un patrimonio umano e culturale che continua a vivere nel presente, attraverso la lingua, le tradizioni, il lavoro, l'arte e le relazioni costruite nel tempo. Le vicende raccolte in queste pagine mostrano come l'incontro tra culture diverse abbia generato nuove esperienze, nuove identità e un duraturo arricchimento reciproco. Nell'Europa attuale, custodire e valorizzare questa memoria significa comprendere meglio il nostro passato, riconoscere il contributo delle comunità italiane all'estero e rafforzare quei legami culturali che, ancora oggi, uniscono l'Italia e i Paesi Bassi.

Augusto Massari
Ambasciatore d'Italia nei Paesi Bassi



Elke emigratiegeschiedenis is in de eerste plaats een verhaal van mensen: van vertrek, werk, offers en hoop, maar ook van ontmoetingen, integratie en wederzijdse verrijking. De Italiaanse aanwezigheid in Rotterdam vormt daarvan een sprekend voorbeeld. Gedurende de twintigste eeuw, en vooral in de periode na de Tweede Wereldoorlog, hebben duizenden Italianen met hun inzet en talent bijgedragen aan de economische, maatschappelijke en culturele ontwikkeling van de stad. Zij hebben een blijvende indruk achtergelaten die nog altijd een integraal onderdeel vormt van de identiteit van de stad.

Dit boek geeft een stem en een blijvende plaats in de herinnering aan die aanwezigheid, door haar vanuit verschillende, elkaar aanvullende perspectieven te belichten: van de levensverhalen van vooraanstaande personen tot die van de mannen en vrouwen die met hun dagelijkse werk hebben bijgedragen aan de opbouw van de

Italiaanse gemeenschap in Nederland. Zo ontstaat een rijk en veelzijdig mozaïek waarin geschiedenis, taal, cultuur en identiteit verweven zijn met de geschiedenis van Rotterdam zelf.

Het initiatief van de Società Dante Alighieri Rotterdam, gerealiseerd ter gelegenheid van haar 105-jarig bestaan, levert een belangrijke bijdrage aan het levend houden van het collectieve geheugen en aan het versterken van de culturele dialoog tussen Italië en Nederland. Het is een eerbetoon aan een gemeenschap die haar wortels heeft weten te behouden en zich tegelijkertijd heeft opengesteld voor de samenleving die haar heeft verwelkomd. Daarmee heeft zij een betekenisvolle bijdrage geleverd aan het culturele en maatschappelijke leven van beide landen.

Italianen in Rotterdam – Verhalen over migratie, taal en cultuur is niet alleen een geschiedenisboek. Het vertelt het verhaal van een menselijk en cultureel erfgoed dat voortleeft in het heden, via de taal, tradities, arbeid, kunst en de relaties die in de loop der tijd zijn opgebouwd. De verhalen die op deze pagina's zijn samengebracht laten zien hoe de ontmoeting tussen verschillende culturen heeft geleid tot nieuwe ervaringen, nieuwe identiteiten en een blijvende wederzijdse verrijking. In het Europa van vandaag betekent het bewaren en koesteren van deze herinneringen dat we ons verleden beter begrijpen, de bijdrage van Italiaanse gemeenschappen in het buitenland erkennen en de culturele banden versterken die Italië en Nederland ook nu nog met elkaar verbinden.

Augusto Massari,
ambassadeur van Italië in Nederland



Edoardo Trionfera, alias Dodici, vestigde zich in Rotterdam om street artist te worden, na een opleiding tot striptekenaar en illustrator in zijn geboortestad Rome. Dit liefdevolle oudere echtpaar plaatste hij op een buitenmuur van een woonvoorziening voor ouderen aan de Boezemsingel 100 in Rotterdam. Foto: studio Rashkov

Voorwoord

Cari tutti,

Aanleiding voor deze bijzondere publicatie is het 105-jarig bestaan van Dante Alighieri Rotterdam, de vereniging van liefhebbers van Italiaanse taal en cultuur in de Maasstad.

Op 1 november 1921 kwam een select clubje van zulke liefhebbers bij elkaar en werd de oprichting een feit. Inmiddels is dit clubje uitgegroeid tot een bloeiende vereniging met zo'n 800 leden in en rondom Rotterdam. Het schrijven van dit voorwoord doe ik dan ook met gepaste trots op hoe we er na 105 jaar voor staan.

Dit boek illustreert hoe uiteenlopende Italianen hun sporen hebben nagelaten in onze stad, tot op de dag van vandaag. Deskundige auteurs waren graag bereid een bijdrage te leveren, wat heeft geleid tot een boeiend en veelzijdig beeld van de relatie van Italianen en hun cultuur met onze stad. Uiteraard ontbreekt daarbij ook Dante niet.

Wat de leden van Dante Alighieri Rotterdam bindt is het boeiende land Italië, zijn cultuur en voor velen ook de taal. We delen dit 'Italië-gevoel' met elkaar tijdens de taalcursussen en de diverse interessante en gezellige culturele activiteiten van de vereniging. Daarbij vatten we de Italiaanse cultuur breed op, historisch en hedendaags.

Het boek 'Italianen in Rotterdam' wil hieraan een bijdrage leveren, niet alleen bij onze leden, maar bij iedereen die interesse heeft in de relatie tussen Italië en onze stad.

Graag wil ik de initiatiefnemer van deze publicatie, ons bestuurslid Peter Barendregt, zijn mederedactielid Siebe Thissen, uitgever studio Rashkov en de auteurs heel hartelijk danken voor hun enthousiaste inzet!

Buona lettura!

*Cynthya Vliegthart,
voorzitter vereniging Dante Alighieri Rotterdam*



Vengano a Rotterdam

Paul van de Laar

“De Italianen komen.” Daarmee worden niet de Italianen bedoeld die na de Tweede Wereldoorlog naar Rotterdam werden gehaald om de wederopbouw van de welvaartsstad mede vorm te geven. Toen waren de arbeidstekorten zo groot dat Mediterrane gastarbeiders noodzakelijk waren. Nee, deze uitroep verwijst naar de komst van het reizende Italiaanse operagezelschap – “grote kinderen uit het Zuiden” – waar reikhalzend naar werd uitgekeken. De Rotterdamse notabelen waren rond 1860 niet zo gecharmeerd van een Italiaans repertoire, zeker toen het Belcanto uit de mode raakte, en Verdi populair werd. *De Rotterdamsche Courant* bijvoorbeeld beschouwde in dat jaar de opera’s van Verdi als een aaneenschakeling van ‘draaiorgel-deunen’. De liefde voor de Italiaanse opera liet zich echter niet door burgerlijke calvinistische mores intomen. De commerciële Italiaanse reisopera keerde in oktober 1937 al voor de veertigste keer terug naar Rotterdam. Op het programma stond toen niet Verdi, maar Puccini’s *La Bohème*. Dat Italië inmiddels onder fascistisch bewind stond en dat ook de Italiaanse kolonie in Rotterdam zich liet meeslepen door het theater van Il Duce, vormde voor Rotterdamse operaliefhebbers geen bezwaar. Die kolonie was bovendien alles-behalve homogeen. Ze bestond niet alleen uit schoorsteenvegers, terrazzowerkers en ijscoveters – al hebben juist zij het beeld van de Italiaanse migratie naar Nederland sterk bepaald, ook in Rotterdam.

De migranten die na de Tweede Wereldoorlog arriveerden, kwamen veelal terecht in industriële sectoren. Ook na de migratiepiek in de jaren zeventig bleven Italianen hun weg naar Rotterdam vinden. De stad werd diverser en de bevolking heterogener. Dat betekent niet dat Rotterdam la dolce vita als levensstijl heeft omarmd, maar wel dat Rotterdammers vertrouwd zijn geraakt met de Italiaanse cultuur. Er is zelfs sprake van een zekere Italiaanse passie, ook in het nuchtere en zakelijke Rotterdam.



DE ITALIANEN KOMEN

De Sumatra Post, 25 augustus 1931.



MOOI ROTTERDAM

De Molensteeg, een van de drukke verbindingsstraatjes op de Blaak, die juist door hun smalle zulke aardige kijkjes opleveren. Vooral de fraaie groote toren op den achtergrond, die het steegje zoo prachtig afsluit, verleent aan het beeld een groote bekoring.

Van schoorsteenvegers tot ijsmakers

Het is niet eenvoudig vast te stellen wanneer de eerste Italianen zich in Rotterdam vestigden, waarom zij hierheen kwamen en welke beroepen zij uitoefenden. Dat vereist diepgravend archiefonderzoek. Bronnen zijn vaak onvolledig en informatie komt meestal via omwegen aan het licht. De Lombardstraat wordt al in 1357 genoemd en dankt haar naam vermoedelijk aan Lombarden die er geldzaken deden. Als stad begon Rotterdam pas echt mee te tellen aan het eind van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw groeide zij uit tot de tweede stad van de Republiek. Handel en scheepvaart bloeiden, en bepaalde bedrijfstakken trokken buitenlandse arbeidskrachten aan. Naarmate Rotterdam internationaler werd, kwam de stad steeds vaker in beeld bij migranten buiten de Republiek. De Rotterdamse elite bood gastvrijheid – wel uit eigen belang – aan protestantse dissenters zoals Hugenoten en Schotse en Engelse protestanten, die in hun eigen land niet vrij waren hun geloof te belijden. Italianen waren katholiek, en dat geloof werd sinds de Reformatie met wantrouwen bekeken en slechts gedoogd, mits de eredienst in schuilkerken plaatsvond.

Toch duiken Italianen sporadisch op. In 1641 vroegen Augustein Perugino, Vincentio Castanië en Jeronimus Rigo toestemming om Venetiaans glas te produceren. Het heeft maar kort geduurd, vermoedelijk was er te weinig vraag naar dit luxeproduct. Pas in de achttiende eeuw waren er voldoende Rotterdammers met geld om zich een ostentatievere levensstijl te veroorloven en luxeartikelen zoals gegraveerd glas of tafelzilver. Aan het einde van die eeuw deed de Italiaanse architect Jan Giudici van zich spreken met zijn ontwerp voor de Sint Rosaliakerk en vooral met het ‘Paleis aan de Maas’: het Zeemagazijn van de Rotterdamse Admiraliteit. Het negentiende-eeuwse Rotterdam was anders en begon zich te onderscheiden van de andere koopsteden; het werd de unieke werkstad van Nederland.

Molensteeg in 1923 met links het gevelbord van B. Maggetti & Co, schoorsteenvegers en metselaars, firmant A. Varozza.
Groot Rotterdam, 27-07-1923, Stadsarchief Rotterdam.



De Coolvest met een bedekt Italiaans draaiorgel bediend door de heer en mevrouw Randolfi op Koninginnedag, 1908-1912. Foto: Stadsarchief Rotterdam, Collectie Henri Berssenbrugge

Over de negentiende eeuw zijn we beter geïnformeerd, onder meer dankzij het diepgaande onderzoek van Margaret Chotkowski naar Italianen die tussen 1860 en 1940 naar Amsterdam en Rotterdam migreerden. Het ging om relatief kleine aantallen: tussen 1860 en 1880 ongeveer 185 Italianen in Rotterdam, voor zover we kunnen nagaan. Buitenlandse migranten vormden toen ongeveer tien procent van de bevolking – minder dan in de zeventiende eeuw. Veel van deze Italianen werkten als schoorsteenveger, een bekend patroon dat ook in andere steden voorkomt. Vaak ging het om jonge *spazzacamini* die als leerling-schoorsteenveger ingeschreven werden. Deze Italianen kwamen overwegend uit dorpen rond het Lago Maggiore of uit Ticino, het Italiaanse kanton in Zwitserland, zoals Antonie Zanino en Jan Lopetro die al vanaf 1786 actief waren als ‘rookverdrijvers en stadsschoorsteenvegers’.

Rotterdam bood kansen aan wie ondernemend was, maar integratie verliep niet vanzelf. Dit gold niet alleen voor Italianen, maar voor vrijwel alle nieuwkomers, ook uit Brabant en Zeeland. Rotterdammer werd je pas na verloop van tijd. Een huwelijk met een lokale partner kon daarbij helpen, maar was niet vanzelfsprekend. Veel Italianen die zich permanent vestigden, trouwden uiteindelijk met Nederlanders. Voor tijdelijke arbeiders, artiesten en musici gold dat minder: zij verbleven vaak te kort om te integreren. In het interbellum groeide Rotterdam uit tot een levendige uitgaansstad, wat nieuwe migranten aantrok. Het aandeel vrouwen onder de Italiaanse migranten nam toe, vaak via familiebanden. Tegelijkertijd werd reizen eenvoudiger, waardoor het ook mogelijk bleef om een partner uit het land van herkomst te kiezen en zich vervolgens samen in Rotterdam te vestigen.

De ijscoventer als icoon

Geen beeld van de Italiaanse aanwezigheid in Nederland – en Rotterdam – is compleet zonder de karakteristieke ijscoventer. Dit stereotype leeft voort in cultuur en entertainment. Zo is er nog altijd een ‘Gelato Colbert’-kostuum geïnspireerd op Lou Bandy’s scène over de Italiaanse ijscoventer. Ook de beroemde clown Johan Buziau speelde in 1937 in de Bouwmeester Revue ‘Knal’ met dit beeld. Hij gebruikte de Italiaanse ijscoventer voor het eerst in de voorstelling van 1 januari 1937 in Rotterdam. Hij verbeeldde op plastische wijze de schrijnende tragiek van keizer – negus – Haile Selassie wiens rijk door de Italianen in 1935 werd gekoloniseerd. Nu moest hij als Italiaanse ijscoventer aan de kost komen. In Rotterdam werd deze scène zonder bezwaar ontvangen, maar in andere steden werd deze aanvankelijk geschrapt vanwege vermeende belediging van de keizer. Later werd de scène alsnog overal gespeeld, met groot succes. Vooral de scène waarin ‘Buziau als Nee-guus, zoon van Neem-een-lik’ hartelijk werd toegejuicht. De ijscoventer bleef een herkenbaar en geliefd stereotype, vergelijkbaar met andere figuren uit de crisistijd, zoals de Chinese pindaverkoper.

Op de website vijfeeuwenmigratie.nl worden verschillende Italiaanse ijsfamilies genoemd die uitgroeiden tot lokale iconen. Een van de bekendste in Rotterdam is Angelo Betti. Hij arriveerde in 1922 en werkte eerst als rondreizende verkoper: ’s zomers met ijs, ’s winters met gipsen beeldjes. Later werd ‘ijsmaker’ zijn officiële beroep. Hij was daarin niet uniek; ook andere Italiaanse beeldenmakers switchten van beroep. In 1938 was Betti als getuige gehoord in een rechtszaak waarin een Italiaanse beeldjesmaker uit Tilburg werd verdacht Heilige Hart-beeldjes van de Haagse beeldhouwer H.F. Antheunis te hebben



Angelo Betti. Foto: privéarchief

nagemaakt. De verdachte had verklaard dat hij het beeldje in Utrecht had gekocht van Angelo Betti uit Rotterdam, die verbouwereerd reageerde: “Ik ben fabrikant en geen venter met beeldjes op de markt.” Na de oorlog zou Betti als familiebedrijf de ijssalon combineren met het maken van beeldjes. *Het Vrije Volk* wijdde in 1957 een artikel aan ‘Rotterdamse buitenlanders’ en bracht in herinnering dat Betti met zijn vrouw en twee zonen in de jaren twintig naar Rotterdam was verhuisd en een ijssalon vestigde aan de Delftsevaart. Na het bombardement was hij gedwongen te verhuizen naar Schiekade 6a. Zijn zonen Adelmo en Tullio – in Luca geboren – zetten het familiebedrijf voort. Pas in de jaren tachtig kwamen de pizza’s. Daarmee begon een nieuw hoofdstuk in de familiegeschiedenis – en in de culinaire geschiedenis van Rotterdam. Het bedrijf kwam door een gebrek aan opvolging tamelijk abrupt ten einde op 1 januari 2025.

Een Italiaanse kolonie in Rotterdam

Ten tijde van Betti's komst naar Rotterdam bestond er al een Rotterdamse kolonie die regelmatig bijeen kwam. *De Maasbode* berichtte op 18 december 1927 dat de Italianen in het gebouw *De Eendracht* aan de Goudseweg een geslaagde feestavond hadden gehad. Ongeveer tachtig man was aanwezig. "Ook hier in het barre Noorden, zoo ver van het zonnige vaderland, hebben de zonen van het zonnige Italië elkaar gevonden rond de beeltenis van den grooten duce, ten wiens eere den ganschen avond door de juichkreten klonken. En dit trof ons op deze samenkomst wel het, meest, dat al die Italianen, van maatschappelijke positie zoo verschillend, voor het meerendeel arbeiders, die hier in Holland hun brood komen zoeken, zoo broederlijk vereend te zamen waren en we meenden iets aan te voelen dezen avond van de nieuwe gedachte van het herboren Italië."

Het is duidelijk dat de Rotterdams-Italiaanse kolonie Mussolini gunstig gezind was en dat sommige Italianen in de diaspora ook besmet waren geraakt met het fascismevirus. Eveneens waren Nederlanders ontvankelijk voor het ideaalbeeld van een corporatistische staat met sterke leiders, vooral in conservatieve en confessionele kringen. Een dergelijke staatsvorm leek een oplossing te bieden voor de diepe economische crisis en de politieke verdeeldheid die het maatschappelijk leven ontwrichtten.

Silvestro Aurilio, een Italiaan in Rotterdam, was een overtuigd fascist. In 1930 werd hij in Brussel neergeschoten; tien dagen later overleed hij aan

zijn verwondingen. Hij was afkomstig uit Casale di Carinola en had zich in Rotterdam gevestigd, waar hij een groente- en fruitbedrijf had. Na de Eerste Wereldoorlog werd hij lid van de fascistische partij. Na zijn dood werd hij een soort Italiaanse Horst Wessel: het regime verhief hem tot martelaar en organiseerde een grote staatsbegrafenis in zijn geboortedorp, waar een massale menigte op afkwam, zo meldt het blad *Voorwaarts* op 22 september 1930. De Fascio van Rotterdam werd naar hem genoemd.

De Italiaanse consul in Rotterdam was zeer tevreden over de gastvrijheid die de stad bood. Openlijk dwepen met het fascisme leverde geen problemen op. De Italiaanse fascisten probeerden, naar voorbeeld van de communisten, een internationale beweging op te bouwen, onder meer door zomerkampen te organiseren voor jongens van Italiaanse afkomst die in het buitenland woonden. De Fascio van Rotterdam zond vijftien kinderen uit naar vakantiekolonies in Genua, Rome en Napels. Van een werkelijk internationale beweging kwam het echter niet. Nederlandse fascisten voelden zich meer aangetrokken tot het strak georganiseerde naziregime dan tot wat zij als het Italiaanse 'operettefascisme' beschouwden.

Een voorbeeld hiervan is de Rotterdamse querulant en gemeenteraadslid Gerrit van Burink, die na een links-revolutionaire periode opschoof naar uiterst rechts en uiteindelijk bij de NSB onderdak vond. Met zijn publieke actie 'de bezem door de roode bonzenklier' probeerde hij tevergeefs arbeiders voor het fascisme te winnen. De arbeidersbeweging



Rotterdam, ca. 1935: de trein staat te wachten op kinderen van Italiaanse migranten uit de omgeving. De kinderen gaan vol verwachting en zwaaiend met de Italiaanse vlag op weg naar een zomervakantie in het geboorteland van hun ouders. Foto: *Historisch Beeldarchief Migranten*.

in Rotterdam was inmiddels te sterk om zich hierdoor te laten overtuigen. Bovendien ontbeerde Van Burink het charisma en de flair die daarvoor nodig waren. Op 1 augustus 1930 hadden communisten de gevel van de Fascio Rotterdam beklad met de leuze 'Dood aan Mussolini'.

Ook in danszaal Lybelle kwam de kolonie bijeen. *Het Rotterdamsch Nieuwsblad* deed op 21 december 1938 verslag van zo'n feestavond, waar propagandafilms werden vertoond, werd gezongen en gedanst. Naast het Wilhelmus en het Italiaanse volkslied zongen

de aanwezigen enthousiast *Giovanezza*, het fascistische strijdlied. Het eerste couplet spreekt boekdelen:

*Delle gesta di Dante e di Giotto,
Non è giunta la fine dei tempi,
E dell'orgoglio fascista, dei nostri sogni,
La vittoria è in atto!*

*Van de daden van Dante en Giotto,
Is het einde der tijden niet gekomen,
En van de fascistische trots, van onze dromen,
Is de overwinning gaande!*

Dat niet iedere Italiaan in Rotterdam als fascist kan worden bestempeld, dient benadrukt te worden. De feestavonden waren wellicht niet onschuldig, maar binnen de kleine Italiaanse gemeenschap was het moeilijk zich geheel te onttrekken aan de invloed van het Duce-regime.

Een bijzondere rol in dit krachtenveld speelde de Italiaanse intellectueel Romano Guarnieri (1883-1955). Hij kwam in 1907 naar Nederland om Italiaanse les te geven en richtte in 1910 in Den Haag het eerste comité op van de Vereniging Dante Alighieri. Hij was geruime tijd aanhanger van het fascisme, maar na de invoering van de rassenwetten weigerde hij zich te voegen naar de fascistische culturele propaganda (zijn toenmalige vrouw was joods). Ook wist hij met succes de Vereniging Dante Alighieri aan de ideologische controle van de fascio te onttrekken. In 1943 zat hij, verdacht van deelname aan het verzet, enkele maanden in gevangenschap in Italië. Na terugkeer in Nederland hield hij zich opnieuw bezig met de culturele betrekkingen tussen Italië en Nederland, later ook als eerste directeur van het Italiaans Cultureel Instituut.

Italiaanse gastarbeiders en de welvaartsstaat

De Italianen behoorden tot de eerste groepen naoorlogse buitenlandse werknemers die systematisch werden geworven. Zij werden aanvankelijk met wantrouwen bekeken. Dat had minder te maken met mogelijke fascistische sympathieën; het communisme werd als een grotere dreiging gezien, want het Eurocommunisme bloeide vooral in het noorden. Zij werden dan ook vooral gescreend op communistische gezindheid.

Marthe Mulder maakte in een scriptie voor de universiteit Leiden onderscheid naar migratiemotieven en aankomstperiode. Tussen 1946 en 1955 was 67 procent van de Italianen die naar Nederland kwamen actief geworven, terwijl 25 procent via familieleden migreerde. De Nederlandse

regering had in 1947 al een wervingsakkoord afgesloten voor de rekrutering van Italiaanse mijnwerkers, met strikte toelatingseisen – politiek betrouwbaar, jong en vrijgezel – die later werden versoepeld. Dat betekent niet dat Italianen niet op eigen initiatief naar Rotterdam kwamen; in dat opzicht week het patroon nauwelijks af van het vooroorlogse.

Tussen de twee wereldoorlogen bloeide het bedrijf van de terrazzowerkers. Zo vestigde Pilade Novisa zich als terrazzowerker in 1931 in Rotterdam, waar later ook zijn gezin en vele familieleden arriveerden. Op 14 mei 1940, op bezoek tijdens lunchtijd bij zijn zoon in de Agniesestraat 21b, stierf hij als gevolg van het bombardement. Ook zijn dochter Irma en kleindochter Caterina Teresa overleefden het niet. Doordat veel ondernemingen in het stadscentrum gevestigd waren en er tijdens de oorlog – en ook daarna – nauwelijks nog vraag naar het traditionele terrazzowerk was, verdwenen de meeste bedrijven uit het straatbeeld, zoals het toch gerenommeerde bedrijf van de Franceschina's aan de Schoterbosstraat. Sommige bedrijven wisten zich echter te moderniseren. In 1960 huurde Unilever het terrazzobedrijf van Gino Vallan in voor de aanleg van 5000 m² glasmozaïek. En de Zuliani's uit Zoetermeer specialiseerden zich, naast vloeren en aanrechten, in sokkels en kunstwerken. Veel Rotterdamse sokkels werden door Zuliani gerealiseerd.

Daarnaast ontving Rotterdam vanzelfsprekend Italiaanse zeelieden, die hier tijdelijk verbleven en in Stella Maris op adem konden komen. In 1956 bracht kardinaal Piazza – verantwoordelijk voor het geestelijk welzijn van zeelieden wereldwijd – een bezoek aan Rotterdam, waarbij hij het

Rotterdam, 1960: Gino Vallan (links met hoed) en zijn personeel tijdens de aanleg van 5000 vierkante meter glasmozaïek in het Unilever-gebouw in Rotterdam.
Foto: Historisch Beeldarchief Migranten.



Apostolaat ter Zee zegende. De bemanning van de San Fortunato had gehoopt hem persoonlijk te begroeten, maar het schip had de haven al verlaten. Niet om de kardinaal te ontwijken, maar omdat de wereldhaven haar eigen, onverbiddelijke ritme kent en geen rekening houdt met Italiaanse prelaten. Via Scheveningen Radio liet de kapitein nog wel weten dat de bemanning de kardinaal was toegewijd, in de hoop dat een zegen op afstand een behouden vaart en veilige thuisreis garandeerde, lezen we in *De Maasbode* op 25 september 1956.

De Nederlandse regering sloot nadien nieuwe wervingsakkoorden, maar het bedrijfsleven gaf er vaak de voorkeur aan zelf arbeiders te rekruteren. Italianen die na 1960 kwamen, deden dat dan ook veelal op eigen initiatief. Met de toetreding van Italië tot de Europese Economische Gemeenschap (EEG) in 1968 verviel de werkvergunningsplicht voor Italianen in Nederland. Dat leidde echter niet tot een massale migratiestroom. De economie van Noord-Italië groeide in de jaren zestig sterk, waardoor de emigratiedruk daar geringer was dan in het zuiden. Veel Zuid-Italianen trokken daarom eerst naar de industriesteden in het noorden. Toen de groei daar afnam besloten sommigen alsnog naar het buitenland te vertrekken. De culturele verschillen tussen Noord- en Zuid-Italië waren aanzienlijk; voor jongeren maakte het soms weinig verschil of zij van Puglia of Sicilië naar Milaan verhuisden, of van Bari naar Rotterdam.

Naast de mijnbouw vond een aanzienlijke groep Italianen werk in de Twentse textielindustrie, die destijds floreerde. Jongeren bezochten massaal de dancings in Oldenzaal en Enschede, waar zij opvielen door hun dansstijl en uitstraling. Mooie Mario's maakten goede sier en onderscheidden zich van de nozems, die vooral gepassioneerd raakten door rock-'n-roll en brommers. Twentse meisjes waren tot ongenoegen van de nozems ontvankelijk voor die Italiaanse charme en dat wekte de nodige jaloezie op. Als reactie op de interculturele rivaliteit

ontzegde in september 1961 het Sint Josephgebouw in Oldenzaal Italianen zelfs de toegang met het bord 'Verboden voor Italianen' – een schrijnend voorbeeld van discriminatie, nog geen vijftien jaar na de bevrijding.

Op 5 september 1961 escaleerde de situatie. Na een cafébezoek raakten Italiaanse arbeiders, vergezeld door enkele Spanjaarden, betrokken bij gewelddadige confrontaties met de politie. Volgens krantenberichten werd er met bierflessen en stoelpoten gevochten. De Nederlandse pers reageerde verontwaardigd en benadrukte vooral het geweld, al was er ook aandacht voor de omstandigheden waarin de Italianen hiertoe waren uitgedaagd. Lokale jongeren hadden hen eerder bedreigd met fietskettingen en messen en hen uitgescholden met termen als 'macaronivreters' en 'spaghettivreters'. In 2024 werd deze episode met de 'spaghettirellen' in de film *Tegendraads* opgevoerd.

De gevolgen van de rellen waren aanzienlijk. Italiaanse textielarbeiders gingen in staking en sommigen wensten niet langer in Twente te blijven en kozen voor werk in de grote steden in de Randstad, waaronder Rotterdam. De directeur van het gewestelijk arbeidsbureau in Rotterdam betreurde de rellen, omdat zij schadelijk waren voor de Nederlandse economie, die afhankelijk was van buitenlandse arbeidskrachten. Bovendien konden dergelijke incidenten potentiële migranten afschrikken, zo liet hij optekenen in *Het Rotterdamsch Parool* op 12 september 1961. Rotterdam had juist behoefte aan arbeidskrachten en probeerde zich actief als aantrekkelijke migrantenstad te profileren.

In 1961 werkten er ongeveer 200 Italianen in Rotterdam, met een verwachte instroom van nog eens 150 waren dat er niet veel. De RET nam Italianen in dienst: eerst in de werkplaatsen, maar na het volgen van Nederlandse taallessen

MOOIE MARIO'S MAAKTEN GOEDE SIER EN ONDERSCHIEDDEN ZICH VAN DE NOZEMS

konden zij doorstromen tot trambestuurder. Luigi dall'Aglia was de eerste; de directie hoopte er nog elf op te leiden. In 1957 telde de Rotterdamsche Droogdokmaatschappij (RDM) 57 Italianen, een klein deel op het totaal aantal arbeiders. De werf gaf vooral de voorkeur aan arbeidskrachten uit de eigen regio en in 1960 was er geen enkele Italiaan zelfs meer in dienst. In vergelijking met de Spaanse migranten bleef hun aantal ook in de jaren daarna beperkt.

Het stereotype beeld van de Italiaanse migrant als arme, ongeschoolde plattelandsbewoner is misleidend omdat het de verschillen uitvergroot tussen het arme leven op het boerenland in Zuid-Italië en het moderne industriële Rotterdam. Dit blijkt onder meer uit interviews in het personeelsblad *Nieuws van de RDM*. In december 1963 werd A. Mastrantuono geïnterviewd, afkomstig uit de streek rond Foggia. De interviewer benadrukte het contrast tussen het landelijke leven in Italië en het industriële werk in Rotterdam. Mastrantuono accepteerde de zware omstandigheden als onderdeel van sociale stijging: na het leren van de taal en het volgen van een lascursus groeide hij in zeven jaar uit tot vakman. In het interview bevestigde hij dat hij in Rotterdam meer had bereikt dan in zijn

liefdevolle thuisland mogelijk was geweest, niet alleen door een hoger loon, maar ook erkenning voor zijn vakmanschap. Dit succesverhaal past in een paternalistisch discours dat de RDM graag uitdroeg. Het contrast tussen een vermeend achtergebleven agrarisch Italië en een modern, productief Rotterdam was overtrokken. Veel Italianen waren niet ongeschoold en kwamen niet uitsluitend van het platteland. Hun migratie sluit eerder aan bij de klassieke migratiewet van Ravenstein: men vertrekt wanneer elders betere kansen liggen. Wie dit soort artikelen nu leest, vraagt zich af: werden de Italianen daarmee niet simpelweg tekortgedaan? Zegt het niet veel over het zelfbeeld van de noordelijke landen, die om vreemde arbeidskrachten verlegen zaten, maar een houding van vermeende superioriteit niet konden onderdrukken. Dat zien we later ook terug bij de werving van Turkse en Marokkaanse arbeiders. De Rijnmondregio verloor sowieso na 1970 zijn voorbeeldfunctie als trekpaard van de Nederlandse economie. De Italiaanse arbeiders keerden terug of zochten ander werk. We komen de naam Mastrantuono tegen in het stadsarchief: vermoedelijk was hij toen rijkschoolhouder. Andere dienstverlenende sectoren bleven Italianen aantrekken. De PTT in Rotterdam rekruteerde vanaf de jaren zeventig nieuwe Italiaanse krachten, zo meldt *Het Vrije Volk* op 24 maart 1970.

De huisvesting van Italiaanse arbeiders werd vaak geregeld door werkgevers, die kamers huurden of hen bij particulieren onderbrachten. Daarnaast speelden organisaties een belangrijke rol, zoals de Stichting Hulp aan Buitenlandse Werknemers (opgericht in 1962), voortgekomen uit het katholieke bedrijfsapostolaat. Vrijwilligers boden opvang en organiseerden sociale activiteiten, waaronder dansavonden voor ongehuwde arbeiders. De Rotterdamse Italianen hadden hun eigen ontmoetingsplek in *Circolo Italiano* aan de Noordsingel, later verplaatst naar de Beukelsdijk. Deze initiatieven verloren aan betekenis naarmate

migranten hun weg vonden in Nederland, hier waren getrouwd of hun gezin lieten overkomen. Dergelijke centra waren van groot belang voor de eerste generatie migranten. Latere generaties waren doorgaans beter opgeleid en zelfredzamer. Het aandeel door bedrijven geworven Italianen was tussen 1966–1975 aanmerkelijk gedaald en de Italianen die nadien naar Nederland kwamen, kwamen uit nieuwsgierigheid, avontuur – hoewel dat toen voor Rotterdam minder voor de hand lag – of voor persoonlijke relaties. Een vakantieliefde in Italië kon zo maar leiden tot een migratie. Luciano Gennaro en Carlo Bizzicola werden verliefd op de zusters Henny en Sonja Schippers. Luciano ging werken bij de Esso en Carlo bij de Shell. *Het Rotterdamsch Parool* publiceerde een foto met bijschrift; in 1963 was het nog een bijzondere gebeurtenis.

Het thema van gemengde huwelijken kreeg ook culturele aandacht, bijvoorbeeld in de film *Adio Alexandra* (1967), deels opgenomen in Rotterdam. De film vertelt het verhaal van een Italiaanse vrouw die trouwt met een Nederlandse man en psychisch in de knel raakt. Tegelijkertijd diende de productie als promotie voor Rotterdam. De film kwam in 1967 uit. Haar tegenspeler, de Nederlander Roel Bos, vertelde Henk van der Meijden in de rubriek *privé* van *De Telegraaf* dat hoofdrolspeelster Annamaria Pierangeli tijdens de opnames in een moeilijke persoonlijke periode verkeerde. Ze was zwaar depressief en stevig aan de drank. Op een feestje op de Euromast beledigde ze de vrouw van de burgemeester – haar naam wordt niet genoemd maar dat moet mevrouw Thomassen zijn – en lag ze op een gegeven moment dronken onder de tafel; in 1971 pleegde ze zelfmoord.

Italianen die naar Rotterdam kwamen, deden dat niet uitsluitend voor de liefde, maar omdat ze hier dachten aan een goedkoop kunstgebit te komen. Handige Rotterdammers trokken Italiaanse klandizie. Op de Claes de Vrieslaan stonden ze in



Italiaanse ontmoet R'damse schoondochter,

EEN Italiaanse vrouw zag gisteren in Rotterdam haar zoon en haar Hollandse schoondochter. De romantische geschiedenis begon 2½ jaar geleden in Italië, toen de zusjes Henny en Sonja Schippers een vakantie doorbrachten in Riva in Italië. Zij ontmoetten daar de Italiaanse jongens Luciano Gennaro en Carlo Bizzocoli, die op slag verliefd werden op de Hollandse meisjes. Zo verliefd, dat zij naar Nederland kwamen om een baantje te zoeken in de stad waar Henny en Sonja woonden. Luciano werkt nu bij Esso, Carlo bij de Shell. De Italiaanse vrienden zijn nu verloofd met de zusjes en gisteravond kwam mevrouw Ida Gennaro op Schiphol aan om voor het eerst haar nu 22-jarige gitzwarte schoondochter Henny te zien, die over vier weken met de 25-jarige Luciano in het huwelijk zal treden. Op de foto Henny, Luciano en mevrouw Gennaro.
Sonja Schippers hoopt over een jaar met Carlo het voorbeeld van Hanny en Luciano te volgen. De Italiaanse mevrouw Gennaro dankt haarkomst naar Holland in het bijzonder aan de heer Rizzio, president van de Kamer van Koophandel in Genua.

Het Rotterdamsch Parool, 10 juli 1963.

de rij voor Gebitten Bertje. Onder de naam *Bright Smile* adverteerde hij met schreeuwende reclame in de pers en op de televisie lokte hij duizenden naar zijn gebittenfabriek. Bijna dagelijks kwamen ze met busladingen vol naar Rotterdam. Bij het Italiaanse consulaat regende het klachten. De

behandelingen waren duur en pijnlijk – binnen tien minuten een nieuw gebit! Rotterdam kreeg zo een slechte naam met zijn valse tanden en oplichters. *Het Vrije Volk* kopte op 30 september 1983 dan ook: “Prothesekoning Van Wijk wacht in Italië op berechting.”

Populair in Rotterdam

Hans Maas schreef in 1985 in zijn column in het *Algemeen Dagblad*: “De Italianen rukken op.” Waar zij in de jaren dertig vooral bekendstonden om opera en ijs, was Rotterdam vijftig jaar later merkbaar ‘Italiaanser’ geworden. “Italië verovert Rotterdam middels pastawinkels en moderne cafés. Elke failliete shoarmatent wordt een afhaalpizzeria. In nieuwbouwwijken verschijnen eerder Italiaanse dan Chinese restaurants. In speciale winkeltjes kun je verse, dat wil zeggen niet-gedroogde spaghetti kopen. Een beetje café schenkt tegenwoordig capuchino (sic). De Bijenkorf houdt een Italiaanse maand. Bij de Bata liggen weer puntschoenen. En zelfs in de supermarkt kun je vandaag de dag meer krijgen dan vlugkokende elleboogjes. De macaroni is gemaakt van ‘grano duro’ (hard griesmeel) en verkrijgbaar in vele verschijningsvormen: schelpen, pijpjes, sterren, schroefdraden.”

Italië geniet een grote populariteit. Het land is een geliefde vakantie-bestemming vanwege zijn culturele erfgoed en keuken, en Italianen worden

vaak met respect – en soms met een zweem van afgunst – bekeken. Die waardering is echter niet zelden gebaseerd op hard-nekkige clichés rond smaak, cultuur en design. Zelfs de Italiaanse maffia heeft een plaats gekregen in de populaire cultuur, vaak omgeven door een geromantiseerd beeld. Tegelijkertijd bestaat er, vanuit een Noord-Europees perspectief, de neiging Italië langs de lat van eigen normen en waarden te leggen. En toch hopen we heimelijk dat daar alles verandert opdat alles hetzelfde blijft – om het beroemde adagium uit *De tijgerkat* van Lampedusa te parafraseren.

Sinds de jaren negentig profileert Rotterdam zich nadrukkelijk als aantrekkelijke en dynamische stad. Of Italianen bewust voor Rotterdam kiezen uit verlangen naar een creatief avontuur, is niet uitgesloten en geldt zeker voor de architectuur-wereld. Jonge, pas afgestudeerde architecten doen er veel aan om als trainee bij OMA van Rem Koolhaas ervaring op te doen en te leren hoe architectuur kan functioneren als een ‘script’

“ITALIË VEROVERT ROTTERDAM MIDDELS PASTAWINKELS EN MODERNE CAFÉS.”



Antonio van Helden in ‘Little Italy’, al meer dan 30 jaar. Foto: Folkert Koelewijn

voor de stad. En in de openbare ruimte bevinden zich talloze beelden van Italiaanse kunstenaars. Feit is dat ook universiteiten en ziekenhuizen in Rotterdam steeds vaker Italiaanse academici en artsen aantrekken. Mijn eigen oogarts komt bijvoorbeeld uit Bari. Ook aan de Erasmus School of History, Culture and Communication zijn diverse Italiaanse onderzoekers verbonden, die onder meer over Rotterdam publiceren. Daarnaast profiteren Italiaanse studenten van de mogelijkheden van het Erasmusprogramma.

De vraag blijft hoe Italianen zelf Rotterdam ervaren en dat is nog niet systematisch onderzocht. De Rotterdam-marketing enquêtes bieden te weinig houvast. Er zijn nauwelijks literaire werken waarin Italiaanse auteurs de stad analyseren of verbeelden. Zelfs het boek *Le sirene di Rotterdam (o di come ho sbaragliato i miei miti in XXIV round)* van Stefano Amato – De sirenen van Rotterdam (of hoe ik in de 24e ronde met mijn mythen afrekende) – biedt dat perspectief nauwelijks. De hoofdpersoon

komt slechts naar Rotterdam in de hoop er zijn vader te vinden. De stad fungeert hier vooral als transitieruimte – een treffende metafoor. Wie er niet kan aarden, pakt zijn koffer en trekt verder. Rotterdam is immers altijd een doorgangstad geweest.

Die ervaring is niet nieuw. Edmondo De Amicis klaagde in zijn boek *Nederland en zijne bewoners* (1874) al over het koele afscheid dat hem ten deel viel: “Toen ik wegging, stopten mijn kennissen mij de zakken vol cigaren, recommandeerden mij stevig te dineren en gaven mij allerhande inlichtingen om goedkoop te reizen. Bij het afscheid nemen hoorde ik geen enkelen van die luidruchtige uitroepen: ‘Hoe jammer! Schrijft ge eens? Kom nog eens weer! Denk aan ons!’, die mij in Spanje in de ooren klonken. Niets anders dan een handdruk, een blik en een zacht gesproken: ‘tot wederziens!’”

Paul van de Laar, emiritus bijzonder hoogleraar geschiedenis van Rotterdam